

دوفصلنامه‌ی پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، دانشگاه لرستان
سال اول، شماره‌ی دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۳ هـ ش/ ۲۰۱۴ م

صفحات ۷۹-۱۰۱

تحلیل تطبیقی آیات و احادیث در شعر مشروطه

(ملک‌الشعرا بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی)

مرتضی محسنی^۱

مسعود روحانی^۲

الهه حسن‌پور^۳

چکیده

ادبیات فارسی که مهم‌ترین بعد هنر ایرانی است بستری مناسب برای عرضه شدن فرهنگ دینی به عنوان یکی از دستاوردهای معنوی بوده است. فرهنگ دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین خرده‌فرهنگ‌ها تشکیل‌دهنده‌ی فرهنگ کلی جامعه‌ی ایران در پس از اسلام، همانند دیگر اجزای پیکره‌ی فرهنگ ایرانی، بخش مهمی از درون‌مایه‌ها و عواطف شعر فارسی را به خود اختصاص داده است. درون‌مایه‌های دینی که از منبع قرآن کریم و حدیث شریف سرچشمه می‌گیرند موجب بازتاب آیات و احادیث در ادبیات فارسی شده است. در این مقاله نوع بازتاب آیات و احادیث در شعر عشقی، نسیم‌شمال و بهار مورد بررسی قرار گرفته است. از این رو با معرفی کوتاه فرهنگ اجتماعی پیش از عصر مشروطه و پس از آن که به سوی الگوی فرهنگی جامعه‌ی غیردینی سوق می‌یافت، با ارائه‌ی جدول‌ها و آمار، گرایش بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی به آیات و احادیث در طول حیات شاعری آنان نشان داده شد. دستاورد پژوهش ناظر بر این است ملک‌الشعرا بهار، در دیوان شعری خود، در استفاده از آیات قرآنی و احادیث به ترتیب با ۲۲۷ آیه و ۱۷۴ حدیث، بالاترین رتبه را نسبت به نسیم‌شمال و عشقی به دست آورده است.

کلید واژگان: آیات، احادیث، شعر مشروطه، بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی.

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول): mohseni@umz.ac.ir

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران: ruhani46@yahoo.com

۳- دانش آموخته‌ی کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی: elahe.hasanpour.a@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۲/۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۲۲

۱. مقدمه

فرهنگ اسلامی در قرون اولیه‌ی هجری که به دوران انتقال معروف است به شکل‌های گوناگون به کمک زبان و ادبیات عربی، گسترش پیدا کرد، و از آغاز گسترش اسلام در ایران، این فرهنگ در سراسر قلمرو اسلامی رواج یافت. در اوایل این دوران به علت دشوار بودن فراگیری زبان عربی برای ایرانیان و گرایش به فرهنگ پیش از اسلام که انقطاع کامل از آن غیرممکن و غیرطبیعی بود، ایرانیان نتوانستند به سرعت با فرهنگ اسلامی مأنوس شوند (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۲۴). اما از آن جایی که قرآن کریم، به زبان عربی نازل و این زبان، زبان فرهنگ و معارف اسلامی شده بود و میزان و معیار سخن فصیح و بلیغ گردیده بود، شاعران و نویسندگان تلاش می‌کردند تا الفاظ و ترکیبات قرآن را در نوشته‌های خود به کار برند و نیز از معانی و مضامین آن اقتباس کنند (محقق، ۱۳۵۹: ۱).

در قرن دوم هجری ایرانیان با فرهنگ اسلامی بیش‌تر آشنا شدند. با شروع لشکرکشی‌های مسلمانان و پراکنده شدن آنان در ممالک مختلف، احادیث و سنن نبوی نیز که به عنوان یکی از علوم مهم اسلامی در نزد مسلمانان به شمار می‌رفت، به سرعت در سراسر ایران رواج یافت. بدین ترتیب پس از قرآن، می‌توان سنت رسول خدا (ص) و احادیث معصومین (ع) را دومین مرجع شناخت احکام و عقاید اسلامی در نزد مسلمانان دانست.

اما در قرن سوم هجری ایرانیان با فرهنگ اسلامی کاملاً انس گرفتند و در نشر و گسترش آن کوشیدند؛ چنان‌که ناحیه‌ی خراسان بزرگ، مرکز نوشته شدن آثار ارزشمندی در تفسیر قرآن، حدیث و دیگر علوم اسلامی به زبان عربی شد (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۲۵-۱۲۶).

در قرن چهارم که به عصر شکوفایی تمدن اسلامی معروف است، زبان عربی به عنوان زبان دین و فرهنگ اسلامی، حاکم بلامنازع همه‌ی میدان‌های علمی و ادبی شمرده شد و نزد ایرانیان تقدس خاصی کرد. بنابراین اکثر شاعران و نویسندگان ضمن اعتقاد و ایمان کامل نسبت به مبانی اسلامی، گویا به این باور رسیده بودند که ترجمه‌ی قرآن و شاید احادیث و کاربرد الفاظ آن‌ها در زبانی جز زبان عربی با

دستور شرع سازگار نیست. با همه‌ی این احوال، احادیث و روایات اسلامی در دوره‌های بعد به‌خصوص قرن هفتم و هشتم با شدتی بیش‌تر، ادبیات فارسی را تحت‌تأثیر قرار داده و با فراز و نشیب‌هایی، تا دوران معاصر اثرگذاری خود را دنبال کرده است و در تمامی این دوران هرکجا شاعری برجسته پیدا شده، بی‌تأثیر از معانی و حقایق متون دینی و احادیث و اخبار اسلامی نبوده است (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۲۷-۱۴۱).

نهضت مشروطه که اولین محصول حضور مستقیم ایرانیان در عرصه‌ی اجتماعی بوده است با اثرپذیری شدید از دگرگونی‌های اجتماعی اروپای بعد از انقلاب صنعتی در نیمه‌ی دوم قرن سیزدهم هجری شمسی در ایران به وقوع پیوسته است. بسیاری از مشروطه‌خواهان متأثر از دستاوردهای اجتماعی-فکری اروپا، راه نجات ایران را در گریز از ساختار سنتی جامعه می‌دانستند (آجودانی، ۱۳۸۳: ۱۳۶).

ادبیات مشروطه که پایه‌پای نهضت پیش‌می‌رفت، بازتابی از دگرگونی‌های سریع سیاسی-اجتماعی این عهد بود. شعر این دوره به لحاظ تخیل، شعری بسیار ضعیف است، ولی از نظر زبان قدم‌هایی به جلو برداشته و با رفتن به میان مردم، ارتباط خود را با آنان و زبان کوچه و بازار و زندگی‌شان مستحکم‌تر کرده است. بعضی از درون‌مایه‌های شعر مشروطه که شعرای این عهد بدان نظر کرده‌اند، عبارتند از: آزادی، وطن، زن، غرب و دستاوردهای صنعتی، انتقادهای اجتماعی و تا حدّ زیادی دوری از نفوذ دین و فقدان اندیشه‌های صوفیانه. البته برداشت شاعران در برخورد با این مفاهیم متفاوت است (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۳۴-۴۹).

در این عصر دغدغه‌ی اصلی روشنفکران، پیشرفت و ترقی ایران بوده است. این رویکرد موجب شد مشروطه‌خواهان گرایش شدیدی به اندیشه‌های غیردینی پیدا کنند (گودرزی، ۱۳۸۳: ۳۳). در چنین شرایطی که افکار ضدّ دینی در میان نخبگان و روشنفکران حاکمیت یافته بود برخی از شاعران ادبیات مشروطه متأثر از اندیشه‌های دینی به طرح افکار امروزی خود پرداختند.

این مقاله بر آن است اثرپذیری سه شاعر مشروطه خواه یعنی، نسیم شمال به عنوان شاعری کاملاً دینی، میرزاده عشقی شاعری که کم تر به موضوع های دینی روی آورده بود و بهار به عنوان شاعری که به مباحث دینی - ملی گرایش داشته را از آیات قرآن و احادیث نبوی بررسی کند و به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- ۱- میزان اثرپذیری بهار، نسیم شمال و عشقی از آیات و احادیث چه مقدار است؟
- ۲- بهار، نسیم شمال و عشقی در استفاده از آیات و احادیث بیش تر از چه آرایه های ادبی (تضمین، اقتباس، تحلیل و تلمیح) بهره برده اند؟
- ۳- آیات و احادیثی که بهار، نسیم شمال و عشقی در طرح افکار خود از آن تأثیر پذیرفته اند از لحاظ موضوعی به چه حوزه های فکری و موضوعی تعلق دارد؟

۲. تحلیل آیات شعر بهار

دستاورد مطالعه ی شعر بهار حاکی از آن است که وی در دیوان دوجلدی اشعار خود ۲۲۷ بار تحت تأثیر اندیشه های قرآنی قرار گرفته و نتیجه ی آن بازتاب آیات به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین در اشعار وی بوده است. ملک الشعرا در پنج دهه ی حیات شاعری اش (۱۲۸۲-۱۳۲۹ ش.) در قالب های قصیده، مثنوی، قطعه، غزل، مسمط و... به شاعری پرداخته است.

جدول شماره ی ۱: انعکاس آیات در پنج دهه ی شاعری بهار

دهه	تعداد آیات	درصد
دهه ی اول (۱۲۸۲-۱۲۹۲)	۵۳	۲۳/۳۴
دهه ی دوم (۱۲۹۲-۱۳۰۲)	۹	۳/۹۶
دهه ی سوم (۱۳۰۲-۱۳۱۲)	۴۴	۱۹/۳۸
دهه ی چهارم (۱۳۱۲-۱۳۲۲)	۴۳	۱۸/۹۴
دهه ی پنجم (۱۳۲۲-۱۳۲۹)	۲۴	۱۰/۵۷
شعرهای بی تاریخ	۵۳	۲۳/۳۴
جمع	۲۲۷	۱۰۰

طبق جدول شماره ی یک، دوره ی اول شاعری بهار (۱۲۸۲-۱۲۹۲) با جای دادن ۵۳ آیه در خود رتبه ی نخست را به دست آورده است. این دهه مصادف

است با آغاز جوانی او، هنگامی که در خراسان به سر می‌برد و هنوز شاعر اسماً و رسماً خود را ملک‌الشعرا آستان قدس رضوی می‌دانست و در منقبت و رثای امام رضا(ع)، حضرت رسول(ص) و دیگر معصومین(ع) شعر می‌سرود؛ زمانی که انقلاب مشروطه به پیروزی رسید. دوره‌ی سوم شاعری بهار دربرگیرنده‌ی اوضاع آشفته‌ی اجتماعی- سیاسی جامعه است. بهار نیز در این دوره به بیان مشکلات و مسایل ایران و اصلاحاتی که هر روز صورت می‌گرفت، می‌پرداخت. اشعار این دوره توانسته است دومین رتبه را از لحاظ بالا بودن میزان اشتمال به آیات، به خود اختصاص دهد.

یکی از دوره‌ها که با دوره‌ی سوم، از لحاظ رتبه، فاصله‌ی چندانی ندارد دوره‌ی چهارم شاعری بهار است که با جای‌دادن ۴۳ آیه در خود رتبه‌ی چهارم را به دست آورده است. این دهه مصادف است با سال‌های تبعید بهار به اصفهان و ایام مطالعه‌ی وی در متون ادبی و سنین ۴۷ تا ۵۷ سالگی شاعر. بیش‌تر این آیات در شعرهایی که از سال ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۴ به‌ویژه مثنوی بلند «کارنامه‌ی زندان» سروده شده، انعکاس یافته است. اما دهه‌ی دوم شاعری بهار (۱۲۹۲-۱۳۰۲) که با مهاجرت وی به تهران و تبعیدش به خراسان و نمایندگی در مجلس شورای ملی همراه است، آخرین رتبه را احراز کرده است. در کنار شعرهای تاریخ‌دار، بهار در ۵۳ شعر بی‌تاریخ نیز متأثر از آیات قرآن به سرودن شعرهایش پرداخته است. هرچند شعرهای دهه‌ی اول و شعرهای بی‌تاریخ از لحاظ تعداد آیات و درصد برابری، از جهت مفاهیم و درون‌مایه با هم فرق می‌کنند؛ زیرا در شعرهای بی‌تاریخ، بهار از آیات قرآن کریم بیش‌تر برای طرح موضوع‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... استفاده کرده است.

جدول شماره‌ی ۲: جدول موضوعی آیات اشعار بهار

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی شخصیتی	اقلیمی	جمع
تعداد	۵۴	۶۲	۳۰	۱۲	۲۹	۱۸	۲۰	۲	۲۲۷
درصد	۲۳/۷۸	۲۷/۳۱	۱۳/۲۱	۵/۲۸	۱۲/۷۷	۷/۹۲	۸/۸۱	۰/۸۸	۱۰۰

بر اساس جدول شماره‌ی دو، بهار از آیات قرآن بیش‌ترین تأثیر را پذیرفته است تا موضوع‌های اجتماعی را طرح و تبیین کند. وی می‌کوشید از آیات برای اصلاح و برکشیدن جامعه بیش‌ترین بهره را ببرد؛ زیرا راهنمایی مردم و مبارزه با جهل و نادانی وی را بر آن می‌داشت مسؤولانه به سرایش آن بپردازد. برخی از موضوع‌های اجتماعی دربرگیرنده‌ی ارزش‌های اجتماعی، روابط اجتماعی، مفاسد اجتماعی و مباحث مربوط به قشرهای عوام و خواص جامعه است. برای نمونه، بهار در تعریف و تمجید از سعدی به عنوان یک نخبه‌ی هنری که در جرگه‌ی خواص جامعه قرار دارد، می‌گوید:

پای‌بند تو ندارد سردمسازی کس / موسی این‌جا بنهد رخت به امید «قبس»
(بهار: ۶۹۵)

که اقتباسی است از آیه‌ی «إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمُ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدُ عَلَىٰ النَّارِ هُدًى» (طه: ۱۰).
مباحث دینی با ۵۴ آیه، معادل ۲۳/۷۸ درصد دومین رتبه را احراز کرده است. با این‌که ملک‌الشعرا شاعری اجتماعی- سیاسی است، در متأثر شدن از آیات قرآن کوشید با کلام الهی برخوردی ابزاری نداشته باشد؛ به‌گونه‌ای که نفس مفاهیم قرآنی برای او حائز اهمیت بوده است. مهم‌ترین مفاهیم و موضوع‌های دینی که در شعر بهار با آیات قرآن تبیین شده عبارتند از: خدا؛ انبیا مانند: آدم(ع)، ابراهیم(ع)، موسی(ع)، عیسی(ع)، سلیمان(ع) و محمدبن عبدالله(ص)؛ معصومین چون: امام علی(ع)، امام رضا(ع)، امام مهدی(عج)؛ بهشت؛ جهنم؛ مرگ؛ قرآن و دعا. برای نمونه می‌توان به بیت زیر که در منقبت امام رضا(ع) سروده است، اشاره کرد:

ای شب قدر و ای خزانه‌ی اجر / وسلام علیک حتی‌الفجر
(بهار: ۲۷۵)
که تحلیلی است از آیه‌ی «سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ» (قدر: ۵) شبی است سرشار از سلامت (و برکت و رحمت) تا طلوع سپیده!

بهار بعد از موضوع‌های اجتماعی و دینی در طرح بقیه‌ی موضوعات مانند موضوع‌های سیاسی، اخلاقی، فرهنگی و... از آیات قرآنی و دینی کمتر استفاده کرده است. وی در طرح اندیشه‌های سیاسی درباره‌ی وصف رهبران مشروطه و دفاع از آنان، توصیف سپاه دشمن، انتقاد از کارگزاران شهربانی و ظلم و ستم‌های آنان و... در طرح اندیشه‌های اخلاقی در پند و اندرز به شاه، جوانمردی، وفادار بودن به عهد و پیمان، صبر و پایداری در مقابل مشکلات جامعه و... و موضوع‌های دیگر چون طبیعت و توصیف بهار، موجودات دریایی، طوفان، ارزش علم و دانش و در سخن گفتن از آرمان‌ها و آرزوهای خود و... به آیات قرآنی متوسل می‌شد. برای نمونه تنها به ذکر یک بیت اکتفا می‌شود. شاعر در بیت زیر، علم و دانش خود را چنین توصیف می‌کند:

اژدهای خامه‌ام در خوردن فرعون جهل چون عصای موسوی پیچان و من موسی او
(بهار: ۵۷۷)

که تلمیحی دارد به آیه‌ی «فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ» (اعراف: ۱۰۷) (موسی) عصای خود را افکند؛ ناگهان اژدهای آشکاری شد!
بهار شاعری است که اشعار خود را در قالب‌های سنتی سروده است. آیات انعکاس یافته در قالب‌های شعری بهار در جدول زیر آمده است:

جدول شماره‌ی ۳: تعداد آیات انعکاس یافته در قالب‌های شعری

قالب‌های شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	مسمط	غزل	ترکیب‌بند	ترجیع‌بند
تعداد	۱۲۹	۲۸	۲۲	۱۶	۱۳	۱۲	-
درصد	۵۶/۸۲	۱۲/۳۳	۹/۶۹	۷/۰۴	۵/۷۲	۵/۲۸	-
قالب‌های شعری	مستزاد	رباعی	دوبیتی	تصنیف	قصیده مستزاد	مسمط مستزاد	جمع
تعداد	-	۱	-	-	۴	۲	۲۲۷
درصد	-	۰/۴۴	-	-	۱/۷۶	۰/۸۸	۱۰۰

با مشاهده‌ی جدول فوق مشخص می‌شود که قالب قصیده با فاصله‌ی بسیار زیاد نسبت به بقیه‌ی قالب‌های شعری توانسته است ۵۶/۸۲ درصد آیات را در خود انعکاس دهد. قصیده به عنوان یکی از قدیمی‌ترین قالب‌های شعر فارسی بستر مناسبی برای انعکاس تفکرات و دستاوردهای آگاهانه‌ی شاعر است. بهار آخرین

شاعر بزرگ قصیده‌سرای فارسی است که قصایدی غرّاً و فراوان سرود؛ به‌گونه‌ای که قصاید به تنهایی بیش از نیمی از دیوان اشعار او را دربر می‌گیرد. بعد از قصیده، مثنوی با ۲۸ بیت، معادل ۱۲/۳۳ درصد دومین رتبه را به دست آورده است. بهار پس از قصیده به مثنوی علاقه‌ی فراوانی دارد؛ مثنوی‌های او نیز بیش‌تر در موضوع‌های دینی، سیاسی، انتقادی، حماسی و... است. در میان قالب‌های مورد استفاده‌ی بهار، قالب‌هایی به چشم می‌خورند که در قالب و محتوا از روش‌های سنتی دور شده مانند مسمط‌های مستزاد که می‌شود عنوان قالب‌های نیمه‌سنتی را بر آن گذاشت.

جدول شماره‌ی ۴: چگونگی طرح شدن آیات

جمع	تضمین	تحلیل	اقتباس	تلمیح	چگونگی طرح
۲۲۷	۳	۴۱	۵۷	۱۳۰	تعداد
۱۰۰	۱/۳۲	۱۸/۰۶	۲۵/۱۱	۵۷/۲۶	درصد

بر اساس جدول بالا بهار در ۱۳۰ بیت معادل ۵۷/۲۶ درصد به صورت تلمیح از آیات قرآن متأثر شده است. از آن‌جایی که در تلمیح، شاعر تأثیر غیرمستقیم خود را از آیه‌ای بیان و یا مفهوم آن را در قالب شعر عرضه می‌دارد، اندیشه‌ای قرآنی را با درآمیختن با احساسات خود بیان می‌کند. هم‌چنین شاعر در طرح تلمیحی آیات قرآن از داستان پیامبران به‌خصوص داستان حضرت موسی(ع)، حضرت عیسی(ع) و حضرت یوسف(ع) به ترتیب با بیست و نه بار، پانزده بار و یازده بار بهره‌ای فراوان برده است. مانند بیت زیر:

جای موسی خالی است و آن عصای موسوی تا که فرعون کسالت را ببلعد در دمی (بهار: ۸۱۳)

که آیه‌ی مورد اشاره پیش از این آمده است. «اقتباس» که گرفتن کلمه، ترکیب یا عبارتی کوتاه از آیه یا حدیث و آوردن آن در کلام است، دومین رتبه را به‌دست آورده است. هرچند در اقتباس مایه‌ی زیبایی‌شناختی شعر در مقایسه با تلمیح کم‌تر است، دل‌بستگی شاعر نسبت به دو نفیسه‌ی دینی - قرآن و حدیث - بیش‌تر دیده می‌شود. اگر شاعر در تلمیح تأثیری غیرمستقیم از آیات می‌گیرد، در

اقتباس مستقیماً از آیات متأثر شده است. برای نمونه می‌شود به بیت زیر اشاره کرد:

انجیری تا دو دانه‌ای بفروشد خواند هر دم هزار سوره‌ی «والتین»

(بهار: ۵۰۹)

که اقتباسی است از آیه‌ی «والتین و الزیتون» (تین: ۱) قسم به انجیر و زیتون.

۳. تحلیل آیات شعر نسیم‌شمال

دستاورد مطالعه‌ی دیوان اشعار نسیم‌شمال ناظر بر این است که وی ۲۰۲ بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار گرفته و این اندیشه‌ها به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین در اشعارش انعکاس یافته است. نسیم‌شمال در زمان حیات شاعری‌اش در قالب‌هایی نظیر: مثنوی، قصیده، ترکیب‌بند، مسمط و... به شاعری پرداخته است. البته در به کار بردن آن قالب‌ها تصرف بسیاری کرده به گونه‌ای که موجب تنوع فراوان در شکل این قالب‌ها شده است.

طبق بررسی‌هایی که از اشعار دیوان نسیم‌شمال به عمل آمده از لحاظ سال سرایش، ابیاتی که به آیه‌های قرآن اشاره دارند از ۲۰۲ مورد، ۱۹۹ بیت آن بدون تاریخ هستند و سه مورد دیگر به سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ هـ. ق. اختصاص دارند.

جدول شماره‌ی ۵: جدول موضوعی آیات اشعار نسیم‌شمال

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	اقلیمی	روانی شخصیتی	جمع
تعداد	۷۰	۳۳	۶۳	۷	-	۳	۶	۲۰	۲۰۲
درصد	۳۴/۴۸	۱۶/۲۵	۳۱/۱۸	۳/۴۴	-	۱/۴۸	۲/۹۵	۹/۸۵	۱۰۰

اشرف‌الدین به عنوان شاعری اجتماعی-سیاسی در دیوان شعری خود در ۷۰ بیت، معادل ۳۴/۴۸ درصد، با آیات قرآن به تبیین موضوع‌های دینی دست زده است. توصیف صفتهای مختلف خداوند چون: بی‌نیازی، غنی‌بودن، آمرزنده‌ی گناهان و پذیرنده‌ی توبه بودن و...، انبیا و ائمه‌ی معصومین (ع) مانند: حضرت آدم (ع)، حضرت ابراهیم (ع)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه زهرا (س) و...، وصف قرآن کریم، قیامت، زکات، کفاره، روزه، شراب بهشتی، لوح محفوظ، توبه کردن خالصانه

از موضوع‌های قابل اشاره‌ی شعرهای نسیم‌شمال هستند. به‌طور نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

خلیل ار گوسفندی را به‌راه دوست سربرزد   ولی او کرد از اقوام هفتاد و دو قربانی
(نسیم‌شمال: ۴۳۰)

که به این آیه اشاره دارد: «وَقَدْ يٰنَاهُ بِذٰبِحٍ عَظِيْمٍ» (صافات: ۱۰۷) ما ذبح عظیمی را فدای او کردیم.

مباحث اجتماعی با ۶۳ بیت، معادل ۳۱/۱۸ درصد، دومین رتبه را کسب کرده است که با موضوع دینی فاصله‌ی چندانی ندارد. بنابراین شاعر در کنار طرح اندیشه‌های دینی با آیات قرآن به طرح مباحث اجتماعی مانند: صلح و آشتی، روابط اجتماعی، مفاسد اجتماعی و ناهنجاری‌های آن، هم‌چنین وصف قشرها و لایه‌های اجتماعی جامعه چون: عوام و خواص و زنان و مردان توجه خاصی نشان داده است. این گرایش ناظر بر اهمیت آیات قرآن در طرح موضوع‌های اجتماعی برای اصلاح جامعه است.

شاعر در کنار دو موضوع مذکور سعی می‌کند با بهره‌گیری از آیات در طرح موضوع‌های سیاسی چون: انتقاد از کارهای ویران‌گرانه‌ی سیاستمداران و قتل و غارت‌هایشان، فقدان آزادی‌های اجتماعی و... ارزش و اهمیت دانش به‌خصوص برای زنان و دختران، توصیف شهرها، درختان و... به بهترین نحو استفاده کند. به‌طور نمونه، شاعر در انتقاد و قطع امید از مشروطه که آزادی به دست‌آمده از برکت آن را ظاهری می‌پندارد، می‌گوید:

درد وطن نیست درین خلق دون   اما تری اکثر هُم «خامدون»
(نسیم‌شمال: ۲۲۱)

که تحلیلی است از آیه‌ی «فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ» (انبیاء: ۱۵).

جدول شماره‌ی ۶: تعداد آیات انعکاس یافته در قالب‌های شعری

موضوع	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	رباعی	ترجیع‌بند	مستزاد	ترکیب‌بند	دوبیتی	جمع
تعداد	۲	۲۷	-	۱۹	۱۳۶	-	۱۰	۴	۳	۱	۲۰۲
درصد	۰/۹۹	۱۳/۳۶	-	۹/۴۰	۶۷/۳۲	-	۴/۹۵	۱/۹۸	۱/۴۸	۰/۴۹	۱۰۰

با مشاهده‌ی جدول فوق مشخص می‌شود که قالب مسمط با فاصله‌ی بسیار زیاد نسبت به بقیه‌ی قالب‌های شعری توانسته است ۶۷/۳۲ درصد آیات را در خود انعکاس دهد. ادبیات مشروطه که پایه‌پای نهضت مشروطه، به‌علت بیداری جامعه‌ی ایرانی و شناخت تحولات جهانی شکل گرفت، برای تغییر اوضاع اجتماعی ایران به نقش‌آفرینی پرداخت. در حوزه‌ی قالب‌های شعری، هرچند قالب‌های سنتی حاکمیت داشتند، قالب‌های مسمط، مستزاد و حتی تصنیف با اقبال فراوانی از سوی شاعران و مردم مواجه شدند. مردم اشعاری را که در این قالب‌ها سروده می‌شدند در محافل می‌خواندند. نسیم‌شمال هم که شاعری مردمی است، برای ترویج فرهنگ قرآنی از قالب مسمط بیش‌ترین استفاده را برده است. اما مجموعه اشعار نسیم‌شمال ناظر بر این است که ترجیح‌بندها بیش‌ترین میزان را به خود اختصاص داده است. شاعر در این کاربرد دست به تحولات فراوانی در ترجیحات زده است.

وی از قالب مثنوی و غزل به‌ترتیب با ۲۷ آیه، معادل ۱۳/۳۶ درصد و ۱۹ آیه، معادل ۹/۴۰ درصد، که دومین و سومین رتبه را احراز کرده‌اند از آیات قرآنی در جهت طرح مسایل و موضوع‌های سیاسی و اجتماعی جامعه بهره برده است.

جدول شماره‌ی ۷: چگونگی طرح‌شدن آیات

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۰۲	۴۶	۵۰	۴	۲۰۲
درصد	۵۰/۴۹	۲۲/۷۷	۲۴/۷۵	۱/۹۸	۱۰۰

نسیم‌شمال در اثرپذیری از آیات و طرح هنری آن از تلمیح بیش‌ترین استفاده را برده است. ۱۰۲ آیه معادل ۵۰/۴۹ درصد از میان ۲۰۲ آیه‌ی انعکاس یافته در شعر اشرف‌الدین، به‌صورت تلمیح عرضه شده است و بعد از آن تحلیل و اقتباس به‌ترتیب با ۵۰ و ۴۶ آیه، معادل ۲۴/۷۵ و ۲۲/۷۷ درصد، دومین و سومین رتبه را احراز کرده‌اند. همان‌طور که مشاهده می‌شود میان آمار تحلیل - که آوردن الفاظ آیه‌ای از قرآن مجید یا کلمات حدیثی از احادیث در متن امّا با ایجاد تغییراتی در اعراب، یا حروف، است-؛ و اقتباس که آوردن کلمه، ترکیب یا عبارتی کوتاه از آیه

یا حدیث بدون دخل و تصرف در آن است، تفاوت چندانی نیست. علت آن هم این است که نسیم شمال علاقه‌ی فراوانی به وارد کردن کلمات قرآنی به شیوه‌ی تحلیل یا اقتباس در متن داشته است. از آن جایی که شاعر در سرودن شعر آن‌هم در قالب‌های سنتی با محدودیت‌های فراوان روبه‌روست و شعر هم طرح غیرمستقیم مفهوم است، تضمین از بسامد پایینی در شعر نسیم شمال برخوردار است. برای نمونه به دو بیت اکتفا می‌شود:

زده رخسار یارم طعنه بر ماه   هزارون یوسفش افتاده در چاه
(نسیم شمال: ۲۵۱)

که تلمیحی دارد به آیه‌ی «قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَ أَلْقُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِن كُنْتُمْ فَاعِلِينَ» (یوسف: ۱۰).
چون ز مشروطه گفتمش، گفتا   قُل اعوذُ أنا بربِّ النَّاسِ
(نسیم شمال: ۴۵)

که تحلیلی است از آیه‌ی: «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ» (ناس: ۱).

۴. تحلیل آیات شعر میرزاده عشقی

دستاورد مطالعه‌ی شعر میرزاده عشقی حاکی از آن است که وی در دیوان اشعار خود فقط پانزده بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار گرفته که از نظر سال سرایش ۸ بیت آن بدون تاریخ است و دیگر ابیات نیز براساس سال هجری قمری بدین ترتیب هستند: ۱۳۲۷ یک بیت، ۱۳۳۳ و ۱۳۳۷ هر کدام دو بیت و ۱۳۳۶ و ۱۳۳۸ هر کدام یک بیت. موضوع اشعاری که در این سال‌ها سروده شده است موضوع‌های اجتماعی و سیاسی است.

جدول شماره‌ی ۸: جدول موضوعی آیات اشعار میرزاده عشقی

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	طبیعت	روانی شخصیتی	اقلیمی	اعتراض فلسفی	جمع
تعداد	۱	۵	۳	۲	۲	-	-	۲	۱۵
درصد	۶/۶۶	۳۳/۳۳	۲۰	۱۳/۳۳	۱۳/۳۳	-	-	۱۳/۳۳	۱۰۰

با مشاهده‌ی جدول فوق، بیش‌ترین تأثیر عشقی از آیات قرآنی در خصوص طرح موضوع‌های اجتماعی با ۵ مورد، معادل ۳۳/۳۳ درصد است. عشقی در این

آیات بیش‌تر به مفساد قشرها و لایه‌های اجتماعی مثل ظاهرپرستان و فریبکاران پرداخته است. به طور نمونه در انتقاد از کسانی که باطن و ظاهرشان با هم فرق می‌کند، اما مردم به طمع پول از آن‌ها پیروی می‌کنند، با کمک‌گرفتن از داستان حضرت موسی (ع) می‌گوید:

بنگر چها کشیدم از او من که باطنش صدبار بدتر از این وضع ظاهری
 اطراف وی گرفته گروهی برای دخل چونان که در پرستش گوساله سامری
 (عشقی: ۳۵۷)

که تلمیحی دارد به آیه‌ی: «وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِن بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» (بقره: ۹۲).

موضوع‌های سیاسی، با ۳ مورد، معادل ۲۰ درصد، دومین رتبه را احراز کرده است. اکثر موضوع‌های سیاسی که با آیات قرآن کریم تبیین شده در ارتباط با دخالت‌های بیگانگان و مخالفت با قراردادهایی است که آنان در ایران بسته‌اند. برای مثال، عشقی در اعتراض به قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، می‌گوید:

ملت‌ی کو با چو من پور عزیز این وطن آن چه با یوسف نمود از بخل شمعون می‌کند!
 ملت‌ی کو روزوشب برخون خود شد تشنه‌لب دشمنان را دعوت از بهر شبیخون می‌کند!
 (عشقی: ۳۳۶)

که به این آیه اشاره دارد: «قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَ أَلْقُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِن كُنْتُمْ فَاعِلِينَ» (یوسف: ۱۰).

جدول شماره‌ی ۹: تعداد آیات به‌کار رفته در قالب‌های شعری

قالب‌های شعری	قصیده	مثنوی	غزل	مسمط	قطعه	رباعی	مستزاد	جمع
تعداد	۷	۱	۴	۳	-	-	-	۱۵
درصد	۴۶/۶۶	۶/۶۶	۲۶/۶۶	۲۰	-	-	-	۱۰۰

طبق جدول فوق، عشقی در طرح آیات از قالب قصیده با ۷ آیه، معادل ۴۶/۶۶ درصد، نسبت به غزل با ۴ آیه، معادل ۲۶/۶۶ درصد، بیش‌ترین استفاده را برده است؛ زیرا قصیده در شعر عصر مشروطه، وسیله‌ی بیان احساسات ملی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی شد و غزل هم قالبی برای تحریک افکار

عمومی و ترویج اندیشه‌های آزادی‌خواهانه و میهن‌دوستی و بیان مطالب سیاسی گردید.

جدول شماره ۱۰: چگونگی طرح‌شدن آیات در اشعار عشقی

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۳	۲	-	-	۱۵
درصد	۸۶/۶۶	۱۳/۳۳	-	-	۱۰۰

همان‌طور که مشاهده می‌شود، تلمیح با ۱۳ بیت، معادل ۸۶/۶۶ درصد در اثرپذیری از آیات اولین رتبه و اقتباس با دو مورد، معادل ۱۳/۳۳ درصد، دومین رتبه را احراز کرده‌اند. عشقی در طرح هنری اندیشه‌هایش به کمک آیات از شیوه‌های تحلیل و تضمین هیچ بهره‌ای نبرده است. این نتیجه حاکی از این است که عشقی شناخت زیادی از قرآن کریم نداشته است. برای نمونه تنها به یک بیت اکتفا می‌شود:

شود زمانی ار این مرده شوی از وزرا! عجب مدار ز دیوانه بازی دنیا!
 که این زمانه‌ی ناصل و دهر بی‌سر و پا! زمان موسی، گوساله را نمود خدا!!
 (عشقی: ۱۹۰)

که تلمیحی دارد به آیه‌ی: «وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» (بقره: ۹۲).

۵. تحلیل احادیث شعر بهار

نتیجه‌ی این پژوهش ناظر بر این است که بهار در ۱۷۴ بیت از اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی و ائمه‌ی معصومین (ع) به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین به سرایش شعر پرداخته است.

جدول شماره ۱۱: بازتاب احادیث در پنج‌دهه‌ی شاعری بهار

دهه	تعداد آیات	درصد
دهه‌ی اول (۱۲۸۲-۱۲۹۲)	۲۲	۱۲/۶۴
دهه‌ی دوم (۱۲۹۲-۱۳۰۲)	۱۱	۶/۳۲
دهه‌ی سوم (۱۳۰۲-۱۳۱۲)	۴۷	۲۷/۵۸

۲۹/۸۸	۵۲	دهه‌ی چهارم (۱۳۱۲-۱۳۲۲)
۷/۴۷	۱۳	دهه‌ی پنجم (۱۳۲۲-۱۳۲۹)
۱۶/۰۹	۲۸	شعرهای بی‌تاریخ
۱۰۰	۱۷۴	جمع

مطابق این جدول، دوره‌ی چهارم شاعری بهار (۱۳۱۲-۱۳۲۲) با ۵۲ حدیث رتبه‌ی نخست را به دست آورده است که در مقایسه با جدول شماره‌ی یک، دهه‌ی اول شاعری، بهار، توانسته بود رتبه‌ی اول را در استفاده از آیات قرآنی به خود اختصاص دهد. بهار در دهه‌ی چهارم شاعری خود که مصادف با تبعید وی به اصفهان بوده برای طرح هنری اندیشه‌ها، مشکلات و مسایل اجتماعی به احادیث بیش‌تر توجه می‌کرد. ولی دوره‌ی دوم شاعری ملک‌الشعرا آخرین رتبه را در اشتغال متن به احادیث به خود اختصاص داده است.

جدول شماره‌ی ۱۲: جدول موضوعی حدیث در اشعار بهار

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی شخصیتی	اقلیمی	جمع
تعداد	۲۲	۴۲	۹	۱۴	۷۸	۴	۵	-	۱۷۴
درصد	۱۲/۶۴	۲۴/۱۳	۵/۱۷	۸/۰۴	۴۴/۸۲	۲/۲۹	۲/۸۷	-	۱۰۰

با توجه به جدول فوق، بهار در تأثیرپذیری از احادیث به موضوع‌های متنوعی توجه نشان داده که اخلاقیات با ۷۸ مورد، معادل ۴۴/۸۲ درصد، رتبه‌ی اول را احراز کرده است. بیش‌ترین استفاده‌ی بهار از موضوع‌های اخلاقی با توسل جستن به احادیث به طور مساوی به دوره‌های سوم و چهارم شاعریش برمی‌گردد؛ این دو دهه (۱۳۰۲-۱۳۲۲) سال‌های به قدرت رسیدن رضاشاه و محمدرضاشاه پهلوی بوده است. با به قدرت رسیدن رضاشاه و شکل‌گیری و تحکیم نظام استبدادی، بیش‌تر شاعران آزادی‌خواه، از جمله بهار دست از فعالیت‌های سیاسی کشیدند و به امور فرهنگی و تحقیقات علمی- ادبی روی آوردند؛ اما این سال‌ها، سال‌های تبعید بهار به اصفهان و سرودن مثنوی «کارنامه‌ی زندان» هم است که شاعر ضمن

تشریح نظام اجتماعی ایران با کمک گرفتن از ارزش‌های دینی در پی نقد و اصلاح ساختار جامعه برآمده است.

بنابراین بهار اخلاق را امری مجرد از اجتماع نمی‌بیند؛ بلکه آن را در پیوند با جهان پیرامونی فرد در نظر می‌گیرد و با به نظم در آوردن الگوهای اخلاقی می‌خواهد روابط منحن اجتماعی را اصلاح کند. مهم‌ترین مباحث اخلاقی مطرح شده در شعرهای ملک‌الشعرا عبارتند از: حُسن خلق، عفو و بخشش، وفاداری به عهد و پیمان، صداقت، شرم و حیا، صبر، حرص، کینه و... برای نمونه می‌توان به یک بیت زیر اشاره کرد:

انبیا تو را گفتند نیک باش و نیکی کن تا که نیکویی بینی از امثال و اقران
(بهار: ۳۰۳)

که تلمیحی است به حدیث شریف: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى مُحْسِنٌ فَأَحْسِنُوا»
(نهج‌الفصاحة: ۱۴۸).

موضوع‌های اجتماعی شعر بهار در بخش احادیث مانند اندیشه‌های اجتماعی بخش آیات در باره‌ی ارزش‌ها، مفاسد و روابط اجتماعی و قشرهای مختلف جامعه است. برای نمونه بهار در انتقاد از مخالفین خود می‌گوید:

نان خود را خورده و جان می‌کنند پس حلیم خواجه را هم می‌زنند
از مناعت برفراز فرقدان روز و شب «الفقر فخری» بر زبان
(بهار: ۱۰۳۷)

که اقتباسی است از حدیث نبوی: «أَلْفَقْرُ فَخْرِي وَ بَه أَفْتَخِرُ» (سفینه البحار، ج ۲: ۳۷۸) فقر مایه‌ی مباحثات من است و به آن افتخار می‌کنم.

موضوع‌های دینی شعر بهار در بخش احادیث با ۲۲ حدیث، معادل ۶۶/۶۴ درصد رتبه‌ی سوم را به خود اختصاص داده است؛ در حالی که در بخش آیات اندیشه‌ی دینی با ۵۴ آیه، معادل ۲۳/۷۸ درصد رتبه‌ی اول را به دست آورده بود. بدین ترتیب می‌توان به این نتیجه رسید که بهار سعی کرده بیش‌تر درباره‌ی مسایل اجتماعی و اخلاقیات جامعه از احادیث استفاده کند تا در طرح

موضوع‌های دینی که درباره‌ی توصیف انبیا و امامان، بهشت، جهنم، قرآن و مرگ است. برای نمونه در مدح و منقبت پیامبر اسلام (ص) چنین می‌سراید:

امروز خدایگان عالم بر فرق نهاد تاج لولاک

(بهار: ۵۲۶)

که به حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الأفلاک» (بحارالانوار، جلد ۱، ۲۲۴) اشاره دارد.

جدول شماره‌ی ۱۳: تعداد احادیث به کار رفته در قالب‌های شعری اشعار بهار

قالب‌های شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	ترکیب‌بند	ترجیع‌بند
تعداد	۱۱۵	۳۲	۱۲	۱	۵	۴	۱
درصد	۶۶/۰۹	۱۸/۳۹	۶/۸۹	۰/۵۷	۲/۸۷	۲/۲۹	۰/۵۷
قالب‌های شعری	مستزاد	رباعی	دوبیتی	تصنیف	قصیده مستزاد	مسمط مستزاد	جمع
تعداد	-	-	۱	-	۳	-	۱۷۴
درصد	-	-	۰/۵۷	-	۱/۷۲	-	۱۰۰

بر اساس جدول فوق، قالب‌های قصیده، مثنوی و قطعه رتبه‌های اول تا سوم را به دست آورده‌اند. گفتنی است که از ۲۸ حدیثی که در اشعار بی‌تاریخ آمده در قالب‌های قصیده، مثنوی، قطعه و ترکیب‌بند به ترتیب: سه، دوازده و یک بار می‌باشند. این موضوع حاکی از آن است که قالب‌هایی مانند قصیده و ترکیب‌بند بیش‌تر در شعرهای تاریخ‌دار سروده می‌شوند؛ اما مثنوی و قطعه علاوه بر شعرهای دارای تاریخ در شعرهای بی‌تاریخ هم کاربرد فراوانی دارند.

جدول شماره‌ی ۱۴: چگونگی طرح‌شدن احادیث در شعر بهار

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۵۸	۱۱	۳	۲	۱۷۴
درصد	۹۰/۸۰	۶/۳۲	۱/۷۲	۱/۱۴	۱۰۰

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، بهار در ۱۵۸ بیت به صورت تلمیح و در ۱۱ بیت به شیوه‌ی اقتباس به طرح احادیث پرداخته است که این

نشان‌دهنده‌ی آزادی بسیار شاعر در نوع خوانش با احادیث است. برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

رتبتش پیدا ز اسرار «حسین منّی» است به خدا کاین سخن از دو لب پیغمبر اوست
(بهار: ۱۹۰)

که اقتباسی است از حدیث نبوی: «حسین منّی و انا منه» (بحارالانوار، جلد ۴۳: ۲۶۱).

۶. تحلیل احادیث شعر نسیم‌شمال

نتیجه‌ی این پژوهش ناظر بر این است که نسیم‌شمال در ۸۱ بیت اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی (ص) و ائمه‌ی معصومین (ع) به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین به سرایش شعر پرداخته است که از لحاظ سال سرایش ۷۹ بیت آن بدون تاریخ است و دو بیت در سال‌های ۱۳۳۳ و ۱۳۳۵ هجری قمری سروده شده است.

جدول شماره‌ی ۱۵: جدول موضوعی حدیث در اشعار نسیم‌شمال

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی شخصیتی	اقلیمی	جمع
تعداد	۱۶	۱۲	۳۲	۱۵	۴	-	۲	-	۸۱
درصد	۱۹/۷۵	۱۴/۸۱	۳۹/۵۰	۱۸/۵۱	۴/۹۳	-	۲/۴۶	-	۱۰۰

جدول شماره‌ی پانزده، گویای این مطلب است که نسیم‌شمال در استفاده از احادیث نبوی و ائمه‌ی معصومین (ع) به موضوع‌های گوناگون توجه نشان داده است که در میان آن‌ها مباحث اجتماعی با ۳۲ مورد، معادل ۳۹/۵۰ درصد، رتبه‌ی نخست را به دست آورده است. موضوع‌های اجتماعی مطرح شده در شعر نسیم‌شمال درباره‌ی: روابط، ارزش‌ها، مفاسد، ناهنجاری‌ها و قشرهای اجتماعی است. به طور نمونه درباره‌ی مقام و ارزش مادر، این چنین می‌گوید:

هست جنت زیر پای مادران جان فرزندان فدای مادران
(نسیم‌شمال: ۲۲۳)

که به این حدیث نبوی اشاره دارد: «الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأَمْهَاتِ» (بحارالانوار، جلد ۲۷: ۱۱۶).

هم‌چنین اندیشه‌های دینی که در وصف خداوند، انبیا، ائمه، قیامت و... مباحث فرهنگی که درباره‌ی ارزش علم و دانش و لزوم یادگیری آن از سوی قشرهای جامعه در همه‌ی دوران و مکان‌ها و موضوع‌های سیاسی که شامل ظلم و ستم پادشاهان، فقدان آزادی و... است رتبه‌های دوم تا چهارم را کسب کرده‌اند. برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

نبی چو گفت فریضه است علم بر زن و مرد   به علم کوشم تا جان رسد به جانانم
(نسیم‌شمال: ۲۲۸)

که اشاره دارد به حدیث نبوی «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» (نهج‌الفصاحة: ۴۰۳).

جدول شماره‌ی ۱۶: تعداد احادیث به‌کار رفته در قالب‌های شعری نسیم‌شمال

موضوع	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	رباعی	ترجیع‌بند	مستزاد	ترکیب‌بند	دوبیتی	جمع
تعداد	۱	۱۴	-	۸	۴۷	-	۵	۴	۲	-	۸۱
درصد	۱/۲۳	۱۷/۲۸	-	۹/۸۷	۵۸/۰۲	-	۶/۱۷	۴/۹۳	۲/۴۶	-	۱۰۰

بر اساس این جدول نسیم‌شمال، از قالب مسمط، بیش‌ترین استفاده را برده است. نکته‌ی قابل توجه این است که ۲بیتی را که شاعر در سال‌های ۱۳۳۳ و ۱۳۳۵ هجری قمری با توسل به احادیث سروده است به ترتیب در قالب‌های مثنوی و مسمط هستند. از این رو، می‌توان یادآور شد که این قالب‌ها، در طرح اندیشه‌های نبوی نسیم‌شمال، علاوه بر این که در شعرهای بی‌تاریخ کاربرد فراوانی دارند در شعرهای تاریخ‌دار هم غالباً از آن‌ها استفاده می‌شوند.

جدول شماره‌ی ۱۷: چگونگی طرح‌شدن احادیث در شعر نسیم‌شمال

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۶۸	۱۰	۱	۲	۸۱
درصد	۸۳/۹۵	۱۲/۳۴	۱/۲۳	۲/۴۶	۱۰۰

بر اساس جدول فوق، نسیم‌شمال در ۶۸بیت، معادل ۸۳/۹۵درصد، با تلمیح به احادیث، و بعد از آن در ۱۰بیت، معادل ۱۲/۳۴درصد، با اقتباس به طرح

اندیشه‌هایش پرداخته است. وی برخلاف بخش آیات، از اقتباس و تحلیل بسیار کم کمک گرفته است. برای نمونه تنها به ذکر یک مثال که بیش‌تر کاربرد دارد، اکتفا می‌شود:

پرورده شد از لحم و دم سید «لولاک» قنداقه‌ی او ز امر خدا رفت به افلاک

(نسیم‌شمال: ۴۳۴)

که اقتباسی است از این حدیث قدسی: «لولاک لما خلقتُ الأفلاک» (بحارالانوار، جلد ۱، ۲۲۴).

۷. تحلیل احادیث شعر میرزاده عشقی

طبق بررسی‌هایی که از اشعار عشقی به عمل آمده، وی فقط در دو بیت از اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی بوده است. شاعر در بیت زیر به موضوع‌های سیاسی، اجتماعی، بدون ذکر سال و در قالب مسمط و به شیوه‌ی تلمیح اشاره کرده است:

آه یتیمان فقیر از قضا شکر که جمهوریتان شد فنا

(عشقی: ۲۸۴)

که تلمیحی دارد به این حدیث نبوی «إتقی دعوة المظلوم فإنما يسأل الله تعالى حقه و إن الله تعالى لا يمنع ذاق حقه» از دعای مظلوم بپرهیز زیرا وی به دعا حق خویش را از خدا می‌خواهد و خدا حق را از حق‌دار دریغ نمی‌دارد (نهج‌الفصاحه: ۷).

۸. نتیجه

آیات، احادیث و روایات اسلامی یکی از عناصر مهم در تکوین شعر پارسی در دوره‌ی آغازین و به ویژه در قرن‌های هفتم و هشتم است. تأثیر آیات و احادیث بر شعر فارسی تا دوران معاصر با فراز و نشیب‌هایی ادامه داشته که ادبیات مشروطه نیز از این اصل مستثنی نبوده است. در عصر مشروطه عده‌ای از شاعران مانند: ملک‌الشعرا بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی متأثر از روح انقلابی حاکم بر زمانه، به تغییر دادن کارکرد شعر فارسی پرداختند. اینان به جای توجه به صاحبان قدرت

سیاسی، متوجه مردم و تعالی آنان در حوزه‌های فرهنگی- اجتماعی بودند. در چنین فضایی که پرداختن به اندیشه‌های دینی جزء اولویت‌های شعرای عهد مشروطه نبود، ملک‌الشعرا، نسیم‌شمال و عشقی در سرایش اشعار خود، به میزان و انحاء مختلف از آیات قرآنی و احادیث نبوی و ائمه‌ی معصومین(ع) استفاده کردند؛ چنان‌که ضمن انعکاس اندیشه‌های نو در اشعارشان ارتباط خود را با فرهنگ ایرانی- اسلامی قطع نکردند.

با نگاهی کلی به متأثر شدن بهار، نسیم‌شمال و عشقی از آیات قرآن و احادیث، می‌توان گفت ملک‌الشعرا بهار، در دیوان شعری خود، در استفاده از آیات قرآنی و احادیث به ترتیب با ۲۲۷ آیه و ۱۷۴ حدیث، بالاترین رتبه را نسبت به نسیم‌شمال و عشقی به دست آورده است. زندگی شاعری وی برخلاف آن دو شاعر، به پنج دوره تقسیم می‌شود که دوره‌ی اول و چهارم به ترتیب با ۵۳ آیه و ۵۲ حدیث در استفاده از آیات قرآن و احادیث نبوی و ائمه معصومین(ع) رتبه‌ی نخست را کسب کرده است. هم‌چنین بهار در طرح موضوع‌های شعری، از آیات قرآنی و احادیث بیش‌تر از نسیم‌شمال و میرزاده عشقی استفاده کرده است.

در استفاده از قالب‌های شعری، بهار به عنوان شاعر قصیده‌سرای آستان قدس رضوی بیش‌تر از این قالب در طرح آیات و احادیث بهره برده است؛ ولی قالب مسمط در اشعار نسیم‌شمال در به‌کارگیری از آیات قرآن و حدیث، بالاترین بسامد را دارد. بدین ترتیب نسیم شمال بیش‌تر به قالب‌هایی توجه دارد که قبل از او کم‌تر به کار گرفته شده است. اشرف‌الدین، فرم و قالب را به هر طریقی که بخواهد تغییر می‌دهد و سعی می‌کند در عرصه‌ای وسیع در حوزه‌ی تصرفات در فرم قالب، بدون محدودیت قالب‌های رسمی، سخن بگوید. در حالی که میرزاده عشقی در اشعار خود، هفت بیت از پانزده‌بیتی را که در آن متأثر از آیات قرآنی است، در قالب قصیده سروده است. در استفاده از طرح هنری آیات قرآنی و احادیث، صنعت تلمیح در شعر هر سه شاعر جایگاه اول را دارد. ولی توجه بهار و نسیم‌شمال به اقتباس و تحلیل، بیش‌تر از عشقی است؛ زیرا گرایش‌های دینی در

بهار به عنوان ملک الشعراى آستان قدس رضوى و نسیم شمال به علت روحانى و سید بودنش، قوی تر از عشقى است.

منابع

قرآن کریم

۱. آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۳)، **مشروطه‌ی ایرانی**، چاپ نهم، تهران: اختران.
۲. بهار، محمدتقی (۱۳۶۸)، **دیوان اشعار (دو جلدی)**، به کوشش مهرداد بهار، چاپ پنجم، تهران: توس.
۳. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۴)، **نهج الفصاحة** (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول اکرم (ص))، با ترجمه‌ی فارسی، چاپ نوزدهم، تهران: جاویدان.
۴. رشتی، سیداشرف‌الدین (۱۳۸۶)، **دیوان نسیم شمال**، با مقدمه‌ی سعید نفیسی، چاپ اول، تهران: سعدی.
۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۳)، **ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت**، چاپ دوم، تهران: سخن.
۶. طغیانی، اسحاق (۱۳۸۲)، «**احادیث و روایات اسلامی در دوره‌ی آغازین شعر فارسی**»، نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشکده‌ی شهید باهنر کرمان، شماره‌ی ۱۳ (پیاپی ۱۰).
۷. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۰)، **احادیث مثنوی**، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.
۸. قمی، شیخ عباس (۱۴۱۴ ه.ق/۱۳۷۳)، **سفینه البحار و مدینه الحکم**، نجف: دارالاسوة.
۹. گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۳)، **دین و روشنفکران مشروطه**، با مقدمه‌ی غلامعباس توسلی، چاپ اول، تهران: اختران.
۱۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق/۱۳۶۱)، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسة الوفا.
۱۱. محقق، مهدی (۱۳۵۹)، **تحلیل اشعار ناصر خسرو**، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴)، **میزان الحکمة**، مترجم حمیدرضا شیخی، پانزده جلدی، چاپ پنجم، قم: دارالحدیث.
۱۳. میرزاده عشقی، محمدرضا (۱۳۵۰)، **کلیات مصور عشقی**، به اهتمام علی‌اکبر مشیرسلیمی، چاپ ششم، تهران: سپهر.

۱۴. نوری، محدث، میرزا حسین (۱۴۰۸ه.ق)، **مستدرک الوسایل و مستنبط الوسائل**،
الطبعة الاولى، بیروت: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.

